

BAKI AVRASIYA UNIVERSİTETİ

Bakı Avrasiya Universitetinin
Elmi Şurasının iclasında qəbul edilmişdir.
Protokol: 27.12.2018 № EŞ01-11/18

TƏSDİQ EDİRƏM:
Rektor: _____ prof. N.Z.Hüseynli

2018-ci il üçün fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturaya

QƏBUL İMTAHAN PROQRAMI

İxtisas: 5704.01 Dil nəzəriyyəsi
Fənn: İxtisas fənni (Nəzəri dilçilik)

BAKI - 2018

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi
Təhsilin səviyyəsi: Doktorantura
Təlim forması: Əyani və qiyabi

Tərtib edən: **MAYIL B. ƏSGƏROV**
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Bakı Avrasiya Universitetinin "Türk və xarici
ölkə filologiyası" kafedrasının professoru,
AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və
dil siyasəti şöbəsinin müdiri*

Redaktor: **HƏBİB ZƏRBƏLİYV**
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrasının professoru*

Rəyçilər: **İLHAM TAHİROV**
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA Dilçilik İnstitutunun Roman və german
dilləri şöbəsinin baş elmi işçisi*

ƏDALƏT TAHİRZADƏ
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
Bakı Avrasiya Universitetinin "Türk və xarici
ölkə filologiyası" kafedrasının professoru*

MÜNDƏRİCAT

1	İzahat vərəqi.....	4
2	Qiymətləndirmə qaydaları.....	4
3	Öyrənilən mövzular.....	5
4	Qəbul imtahanının sualları.....	15
5	Ədəbiyyat siyahısı.....	17

İZAHAT VƏRƏQİ

“5704.01 – Dil nəzəriyyəsi” üzrə proqram həmin ixtisas üzrə hazırlığın məqsəd və vəzifələrini, məzmununu və texnologiyasını müəyyənləşdirən rəsmi sənəddir. Proqramda ixtisas üzrə hazırlığın məzmununun qısa təsviri, öyrənilən mövzular, onların ardıcılığı, mövzuların mənimsənilmə səviyyəsinin yoxlanma üsulları öz əksini tapmışdır.

“5704.01 – Dil nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə hazırlıq dilin və onun struktur vahidlərinin yaranması və onların tədqiqi sahələrini əhatə edir. Bu ixtisas üzrə hazırlıq nəticəsində əldə edilən biliklər vasitəsilə təhsilalanlar dilin ümumi və nəzəri məsələləri ilə bağlı elmi biliklər, nəzəri məlumatlar əldə edir.

İxtisası üzrə hazırlığın **əsas vəzifələri** ondan ibarətdir ki, bu ixtisası müvəffəqiyyətlə mənimsəyənlər:

- Dilin yaranması ilə bağlı klassik və müasir nəzəriyyələri
- İşarələr sistemi olan dilin mahiyyətini və funksiyalarını
- Dilin səviyyələrini və səviyyələr arasındakı əlaqələri
- Sözüün formasını və mənasını əmələ gətirən daxili faktorları **biləcək**.

- Gerçəklik – vahidi – elementi – söz əlaqəsini
  - Kök və şəkilçi morfemin mahiyyətini
  - Söz birləşməsi və cümlə, sözləm və nitq əlaqəsini
  - Söyləmin mahiyyətini
  - Dilin sistem mahiyyətini
- lingvo-psixoloji cəhətdən şərh etməyi **bacaracaq**.

- Dillərarası əlaqənin müəyyən olunması
  - Dillərin müqayisəsi və tipologiyası
- istiqlalində müvafiq **səriştə və vərdişlər qazanacaqdır**.

QİYMƏTLƏNDİRMƏ QAYDALARI

2.1. Biliyin qiymətləndirilməsi çoxballı sistem əsasında aparılır.

2.2. İmtahan biletinə bir qayda olaraq fənni əhatə edən 5 sual daxil edilir. İmtahan biletinə daxil olan suallara verilən cavabların hər biri 10 bal şkalası ilə (0-10) qiymətləndirilir.

2.3. İmtahanın qiymət meyarları aşağıdakılardır:

10 bal - keçilmiş materialı dərindən başa düşür, cavabı dəqiq və hərtərəflidir;

9 bal - keçilmiş materialı tam başa düşür, cavabı dəqiqdir və mövzunun məzmununu açə bilir;

8 bal - cavabında ümumi xarakterli bəzi qüsurlara yol verir;

7 bal - materialı yaxşı başa düşür, lakin nəzəri cəhətdən bəzi məsələləri əsaslandırə bilmir;

6 bal - cavabı əsasən düzgündür;

5 bal - cavabında çatışmazlıqlar var, mövzunu tam əhatə edə bilmir;

4 bal - cavab qismən doğrudur, lakin mövzunu izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir;

3 bal - mövzudan xəbəri var, lakin fikrini əsaslandırmağı bacarmır;

1-2 bal - mövzudan qismən xəbəri var;

0 bal - suala cavab yoxdur.

2.4. Fənn üzrə imtahandan minimum keçid balı 33-dür.

2.5. Fənn üzrə yekun qiymət imtahanaqədərki fəaliyyətə və imtahan nəticəsinə görə toplanmış balların cəminə uyğun olaraq aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir:

91-100 bal	"əla"	"A"
81-90 bal	"çox yaxşı"	"B"
71-80 bal	"yaxşı"	"C"
61-70 bal	"kafi"	"D"
51-60 bal	"qənaətbəxş"	"E"
0-50 bal	"qeyri-kafi"	"F"

2.6. Doktoranturaya qəbul haqqında yekun qərar iddiaçıların topladığı müsabiqə balı əsasında verilir. Müsabiqə balının maksimum həddi 100 bal olmaqla imtahan keçirilən fənlər üzrə toplanmış balların yekun cəminə görə 2.5-ci bənddə göstərilmiş cədvələ uyğun olaraq hesablanır.

Bu zaman ixtisas fənni üzrə toplanılan bal yekun müsabiqə balının 50%-i, digər fənlər üzrə toplanılan balların hər biri isə 25%-i həcmində götürülür.

2.7. Dissertant təhkim olunma haqqında qərar yalnız ixtisas fənni üzrə keçirilmiş müsahibənin nəticəsinə əsasən verilir.

ÖYRƏNİLƏN MÖVZULAR

Mövzu 1. Dilin yaranması ilə bağlı klassik nəzəriyyələr.

İlahi nəzəriyyə – dil hazır şəkildə insanlara Allah tərəfindən verilmişdir.

Səs təqlidi nəzəriyyəsi – dil insanların ətraf aləmdə eşitdikləri səsləri təkrarlaması və ya təqlid etməsi nəticəsində yaranmışdır.

Nidalar nəzəriyyəsi – dilin ən ilkin sözləri hiss və həyəcanı ifadə edən nidalar olmuşdur.

İctimai razılaşma nəzəriyyəsi – dildəki bütün sözlər insanların əşya və varlıqlara ortaq şəkildə verdikləri adlardan və əksəriyyətin qəbul etdiyi sözlərdən ibarətdir.

Jestlər nəzəriyyəsi – ilkin ünsiyyət vasitələri müxtəlif jestlər və ya mimikalar olmuşdur.

Əmək hıçqurtuları nəzəriyyəsi – ilkin sözlər birgə əmək prosesində işin ahəngini təmin etmək məqsədi ilə insanların çıxardığı səslər olmuşdur.

Günəş nəzəriyyəsi – ilkin dil bur məkanda yaranmış və eynilə günəş nuru kimi hər yerə yayılmışdır: bu nəzəriyyəyə görə ilk insan türk və ilk dil türk dilidir, Atatürk də bu nəzəriyyənin tərəfdarıdır.

Mövzu 2. Dilin yaranması ilə bağlı müasir nəzəriyyələr.

Psixoloji dilçiliklə, əsasən, psixoloqlar məşğul olmalıdır deyənlər, şəxsi qabiliyyətlərindən çıxış edənlərdir. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi, yəni dilin yaranmasında təfəkkür prosesinin rolu, eləcə də təfəkkür prosesində dilin rolu məsələsi tam şəkildə psixolinqvistik və ya linqvo-psixoloji tədqiqatlarda üzə çıxır. Məlum olduğu kimi, psixolinqvistika sahəsində bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənən 3 (və ya 5) istiqamət yaxud da məktəb mövcud olmuşdur. Minimal vahidlər, ilkin əsaslar və başlıca meyarlar baxımından həmin istiqamət və ya məktəblərin qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

Biheviorizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud olduğu qəbul edilən *birinci* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları L.Blumfild tərəfindən irəli sürülən “dilən tənziqləmə funksiyası”dır. Biheviorizm tərəfindən tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Qoyulan və həll olunan problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır.

Neobiheviorizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud və N.Xomski olduğu qəbul edilən *ikinci* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar Ç.Morrisin irəli sürdüyü

“stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları N.Xomski tərəfindən irəli sürülən “transformativ qrammatika” nəzəriyyəsidir. Neobihevizmin ilkin mərhələsində tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Bununla belə, N.Xomski tərəfindən linqvistik metodologiyanın işlənilməsinə cəhdlər göstərilmiş və bu istiqamətdə bəzi vacib uğurlar da qazanılmışdır.

N.Xomski belə bir uğur qazanmağa müvəffəq olsa da, yaradıcı (tərədici) qrammatikanın koqnitiv kökləri ilə bağlı bağlılaşılmaz səhvə yol vermiş və bununla da yaratdığı nəzəri metodologiyanın elmi dəyərini, az qala, heçə endirmişdir.

Qoyulan və həll olunan problemlər C.Morris, Ç.Osqud, J.Piaje xətti üzrə sırf psixoloji, C.Miller, N.Xomski, T.Salama-Kazaku xətti üzrə həm psixoloji, həm də linqvistik, yəni qismən də olsa, adına uyğun şəkildə *psixo-linqvistik* mahiyyət daşıyır.

Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırılan və yaradıcısının A.Leontyev olduğu qəbul edilən *üçüncü* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Vıqotskinin və A.R.Luriyanın irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir. Linqvistik əsaslar kimi L.Vıqotski tərəfindən “iş çevrilmiş söz”, A.Leontyev tərəfindən isə “real və virtual işarə” anlayışları irəli sürülsə də, linqvistik əsasların yalnız adda mövcud olduğunu desək, heç də səhv etmərik. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əsas metodologiyası sırf psixoloji metodologiyadır. Linqvistik əsasların psixolinqvistik tədqiqatlar üçün qəbul edilməz olduğunu iddia edən E.F.Tarasov yazır: “eksperimental şəkildə aparılan psixolinqvistik tədqiqatların əsasında heç bir linqvistik təsəvvür dayana bilməz”. E.F.Tarasovun fikrincə, “psixolinqvistik araşdırma aparılan tədqiqatçılara “Sizin işinizin əsasında hansı linqvistik nəzəriyyə dayanır?” deyə sual vermək belə qanunauyğun sayılmamalıdır”. Bu nəzəriyyənin ideya atalarının dilindən deyilən bu fakt bir daha sübut edir ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin tətbiqi ilə nəzərdən keçirilən və həll olunan bütün problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır: “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”.

Konneksianist və koqnitiv psixolinqvistikanın psixoloji əsası, təbii ki, konneksianist və koqnitiv psixologiyadır. Amma psixolinqvistikanın bu iki istiqamətinin linqvistik əsasları, ümumiyyətlə, məlum deyil. Bununla belə hər iki istiqamətin eyni bir linqvistik əsasa, yəni N.Xomskinin tərədici qrammatika nəzəriyyəsinə meyli şübhəsizdir. Yaddaşın konneksianist modelindən belə bəhs olunur: “Rumelhard, Mak-Klelland və başqalarına görə bu model yaddaş modullarında olan məlumatın representasiyasına əsaslanır... Yaddaşın ayrılıqda götürülmüş hər bir modulu ... giriş xətti vasitəsilə (sol tərəfdəki) analoji moduldan informasiyanı alır və çıxış xətti vasitəsilə (sağ tərəfdəki) digər modula ötürür. Alınmış olan informasiya bu yolla bütün sistemə yayılır və keçdiyi hər yerdə öz izini qoyur. Sistemi əmələ gətirən ayrı-ayrı vahidlər arasındakı əlaqənin möhkəmliyindən asılı olaraq yaddaşın izi güclü və ya zəif ola bilər.

Göründüyü kimi, konneksianist psixolinqvistikanın psixoloji əsasını ingilis dilindəki adı ilə desək, PDP, yəni parallel distributed processing, Azərbaycan dilindəki adı ilə desək PPF, yəni paralel paylanmış fəaliyyət modeli təşkil edir. Bu modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan yaddaşını əmələ gətirən beyin hüceyrələri bir-biri ilə reseptorlar vasitəsilə birləşmiş modullardan ibarətdir. Kənardan alınan istənilən informasiya həmin reseptorlardan axaraq bütün modullardan keçir və onların hər birində öz izini qoyur, yəni onların hər birinə qeyd olunur.

Koqnitiv psixolinqvistikanın psixoloji əsasını, artıq qeyd edildiyi kimi, koqnitiv psixologiya təşkil edir və əsas etibarilə ilə şüurun, təfəkkürün mərhələlər üzrə koqnitiv inkişafından bəhs edir. Məlum olduğu kimi, istənilən psixoloji aktivliyin və o cümlədən də, nitq yaratma prosesinin koqnitiv köklərinin olması ideyası ilkin olaraq N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəni elmin müasir səviyyəsinə uyğun şəkildə yenidən işləyən müəlliflər, yəni koqnitiv psixologiyanın yeni versiyasının müəllifləri Jan Piaje və Robert Solso hesab olunur.

İxtisasca psixoloq olan Jan Piajenin bu nəzəriyyəyə gətirdiyi elmi yenilik ondan ibarətdir ki, uşaqların şüur və təfəkkür imkanları yaş qruplarına uyğun şəkildə mərhələlərlə inkişaf edir. J.Piajenin ən fundamental elmi tədqiqatları 0-15 yaşlı uşaqlar üzərində aparılan eksperimentlərin nəticələrinə əsaslanır və intellektin inkişaf mərhələlərindən bəhs edir.

Robert Solso tərəfindən koqnitiv psixologiyaya gətirilən ən başlıca elmi yenilik isə ondan ibarətdir ki, yaddaş müvəqqəti və daimi, dəyişən və stabil, toplayıcı və ümumiləşdirici, primitiv və təkmilləşmiş və s. kimi müxtəlif proposizyalar şəklində nəzərdən keçirilir. Bununla belə, şüurun mərhələli inkişafı ilə bağlı, yəni dərkətmənin ontologiyası məsələsində uşaqların tədrisi inkişafı prosesi yenə də ilkin meyar, ilkin analogiya kimi təqdim olunur. Beləliklə də, ilkin sözlün, nitqin yaranması prosesi ilə uşağın dil açması prosesi arasına bərabərlik işarəsi qoyulmaqla eyni metodoloji səhv olduğu kimi təkrarlanır.

Koqnitiv psixologiyanın daha bir üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bihevizm və klassik neobihevizmdən fərqli olaraq, bu səviyyəsində eksperimental şəkildə müşahidəsi mümkün olmayan psixoloji proseslər də ümumi tədqiqatın tərkibinə daxil edilir. Bu mövqe və tendensiya konneksionist psixolinqvistikada da müşahidə olunur. Amma bihevizm və neobihevizm bunu birmənalı şəkildə qəbul edilməz hesab və elan edirdi.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından dərkətmə prosesinin reallaşma mexanizmi: dərkətmənin dörd fazası; iki elementli intellekt kodu. Dil təfəkkür prosesinin son məhsuludur və aktiv sistem mahiyyətini məhz beyin aktivliyi ilə birləşmə nəticəsində qazanır.

Mövzu 3. Dilin mahiyyəti və funksiyaları. Dil işarələr sistemi kimi.

Dilin və nitqin qarşılıqlı əlaqəsi: Ontogenezdə (ilkin yaranma prosesində) söz və ya sözlər zənciri həm nitq, həm də dil mahiyyəti daşıyır. Struktur vahidləri (qaydalar və işarələr) toplusu mahiyyəti daşıyan dilin formalaşması prosesində nitq aparıcı rol oynayır. Dil struktur vahidlərinin beyin aktivliyi ilə birləşməsi dilin aktiv sistemə çevrilməsinə səbəb olur. Aktiv dil sistemi – struktur vahidlərinin və beyin aktivliyinin vəhdətindən ibarətdir. Dilin əsas funksiyaları: adlandırma və nitq yaratmadır.

Nitqin qurulması prosesi aktiv dil sistemi sayəsində reallaşır. İstənilən nitq növü beyin aktivliyinin son məhsuludur. Kommunikativ və kombinal nitq sözləmi istənilən dərkətmə üsulunun dördüncü fazasında, intellektual nitq sözləmi isə sinktual dərkətmənin birinci fazasında total modullaşma yolu ilə yaranır. Nitqin mənimsənilməsi prosesi vizual və vokal dərkətmənin birinci fazasında dil struktur vahidlərinin gerçəklik elementinə transformasiyası yolu ilə baş verir. Nitqin əsas funksiyaları: informasiya mübadiləsi, təhrik etmə, sakitləşdirmə.

Dili əmələ gətirən bütün struktur vahidləri (GE₂) gerçəklik vahidlərinin dildəki əksi, simvolu, işarəsidir. Hərflər – səs, forma – əşya və ya varlığın, cümlə – vəziyyət və ya prosesin dil sisteminə qarşılığı olan işarələrdir. Nitq vasitəsilə ünsiyyət işarələr mübadiləsi prosesidir.

Dilin linqvistik mahiyyəti və işarəvi təbiəti. Dilin sosial mahiyyəti, dil sosial təsir və analiz vasitəsi kimi. Dilin psixoloji mahiyyəti, dil psixoloji təsir və analiz vasitəsi kimi. Dil təfəkkür prosesinin son məhsulu kimi. Sosial status və dil arasında mütənəsiblik zəruriyyəti. Dilin təfəkkür prosesindəki müşayiətedici rolu və yeri.

Mövzu 4. Dilin səviyyələri və səviyyələr arası əlaqələr.

Dilin səviyyələri və səviyyələr arası əlaqələr: fonem anlayışı, fonem nəzəriyyəsi. Dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq, fonem nəzəriyyəsi yaratmaq B.de Kurteneyə nəisib olmuşdur. O, fonemə xüsusi məqalə həsr etmişdir. Dilçilik tarixində fonemin psixoloji və morfoloji baxımlardan ilk izahını da o vermişdir. Bu izahlar sonralar iki fonoloji məktəbin – Moskva və Leningrad fonoloji məktəblərinin əmələ gəlməsi üçün əsas olmuşdur. Fonem, morfem, sintaqm, leksem, qrafem, kinem, akusma, kinakem və s. terminləri də dilçiliyə o gətirmişdir. Sait və samit fonemlərin güclü mövqeyi. Morfem anlayışı, dünya dilçiliyində var olan morfem tipləri. Azərbaycan dilinə məxsus morfem tipləri. Leksem anlayışı, dünya dilçiliyində və Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının yolları və üsulları.

Sintaqm anlayışı – söz birləşmələrinin, sadə cümlələrin, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri və sintaktik quruluşu. Söyləm – söz, söyləm – söz birləşməsi, söyləm – cümlə. Söyləm səviyyəli nitq vahidlərində söz sırası (türk və slavyan dilləri materialları əsasında). Mətn dilçiliyi, sintaktik bütövlər.

Mövzu 5. Morfem: kök və şəkilçi morfemlər.

Morfem anlayışını və terminini dilçilik elminə ilk dəfə Boduen de Kurtene gətirmişdir. Sözü və ya formanın rahatlıqla ayrılma, bölünmə bilən və müəyyən mənaya malik olan daxili hissələri morfem hesab olunur. Məsələn, **dəmirçilərdən** söz forması iki müxtəlif şəkildə daxili elementlərinə ayrılma və ya bölünmə bilər, birincisi: **də-mir-çi-lər-dən**, ikincisi: **dəmir-çi-lər-dən**. Hər iki halda söz asanlıqla daxili hissələrinə ayrılmışdır.

Birinci bölgü sözü və ya formanın hecalara bölünməsidir və buradakı ilk iki parça (də-mir) forma daxilində ayrıca mənaya malik deyil.

İkinci bölgüdə isə (dəmir-çi-lər-dən) bütün parçalar müəyyən leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik mənaya malikdir. Bu söz formasındakı **dəmir** hissəsi müstəqil leksik mənaya malikdir, yəni gerçək aləmin bir vahidini dildə əks etdirən işarədir. Sözü və ya formanın belə hissələrinə ənənəvi olaraq kök morfem deyilir.

Formadakı **-çi** hissəsi ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik deyil, amma kök hissə ilə birlikdə gerçək aləmin tamamilə fərqli bir vahidini dildə əks etdirən yeni bir işarə mahiyyəti qazanır. Sözü və ya formanın belə hissələrinə ənənəvi olaraq sözdüzəldici şəkilçi morfem deyilir.

Formadakı **-lər** hissəsi nə ayrılıqda, nə də kök və ya əsasla birlikdə gerçək aləmin kök və ya əsasla ifadə ediləndən fərqli hansısa bir vahidini dildə əks etdirən yeni bir işarə mahiyyəti qazana bilmir. Sadəcə olaraq, kök və ya əsasla ifadə olunan gerçəklik vahidinin sayca birdən çox olduğunu bildirir. Formadakı **-dən** hissəsi də nə ayrılıqda, nə də kök və ya əsasla birlikdə gerçək aləmin yeni bir vahidini dildə əks etdirən yeni bir işarə mahiyyəti qazana bilmir. Bu hissə kök və ya əsasla ifadə olunan gerçəklik vahidinin hərəkətin və ya fəaliyyətin başlanğıc nöqtəsi olduğunu ifadə edir. Sözü və ya formanın belə hissələrinə, ənənəvi olaraq, sözdəyişdirici şəkilçi morfem deyilir.

Mövzu 6. Sözü forması və mənası.

Dil – işarə və anlayış, forma və məna birliyindən, yəni ifadə olunan və ifadə edən vəhdətindən ibarət vahidlər sistemidir. Dil sistemində işarədən başqa heç nə yoxdur. Bununla belə, hər bir dil işarəsi ikinci sıra gerçəklik elementidir (GE₂) və onların dərk edilməsi, eynilə görmə və eşitmə yolu ilə dərk edilən birinci sıra gerçəklik elementlərində (GE₁) olduğu kimidir. Hər bir dil struktur vahidinin tələffüz və ya yazılış şəkli onun forması və ya işarəsidir (GE₂). Onun aid olduğu gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvür isə (GE₁) onun ifadə etdiyi anlayış və ya onun mənasıdır. Sözlərə ikitərəfli semiotik vahid xüsusiyyəti qazandıran əsas amillər məhz bunlardır. Yəni hər bir dil struktur vahidi müəyyən mənaya malik olan forma hesab edilir.

Sözü forma və mənasının daxili elementləri. Hər bir söz həm forma, həm də məna baxımından digər sözlərdən fərqlənməli, onları təkrar etməməlidir. Əks halda həmin sözləri müstəqil söz hesab etmək olmaz. Sözlərdəki fərq onların forma və mənasının daxili elementləri hesabına yaranır.

İstənilən dildə yüz minlərlə söz vardır (GE₂). Heroqlif sisteminə malik dillərdə hər bir sözü özünə məxsus xüsusi heroqlifi vardır və bu cəhət hər bir sözü sırf özünə məxsus formaya malik olmasını təmin edir. Əlifba sisteminə malik dillərdə isə bütün söz formaları həmin dilin əlifba sisteminə mövcud olan 30-40 hərfin müxtəlif kombinasiyalarda birləşməsi və sıralanması hesabına yaranır. Forma baxımından fərq və ya özünəməxsusluq dedikdə, söz formasını əmələ gətirən hərflərin elə bir kombinasiya ilə birləşməsi, sıralanması nəzərdə tutulur ki, yaranan söz forması bir tərəfdən tanınan və bilinən olsun, ikinci bir tərəfdən isə başqa söz formaları ilə eyniyyət təşkil etməsin.

Məsələn, üzərində yazılar olan səhifələrin birləşməsindən ibarət gerçəklik vahidinin adı Azərbaycan dilində **kitab** kimi qəbul edilmişdir. Bu sözü əmələ gətirən hərflərdən hər hansı birinin başqa bir hərflə əvəz edilməsi (məsələn, **mitab, katab, kinab, kiteb, kitaq**) və ya hərflərin düzülüş sırasının dəyişdirilməsi (**kabit, kibat, tabki, batik**), göründüyü kimi həmin sözü tanınmaz hala salar və onu dil daşıyıcılarının bilmədiyi bir formaya salır. Bu formalar Azərbaycan dili daşıyıcılarına tanış deyil, onlar tərəfindən bilinmir. Bu səbəbdən də müstəqil söz kimi qəbul edilmir. Eyni hərflərin **katib** şəklində birləşməsi isə tamamilə fərqli bir gerçəklik vahidinin adı kimi qəbul edilir. Göründüyü kimi formanın daxili elementləri konkret tərkibə malik olduğu kimi, konkret sıraya da malikdir. Tərkibdə və ya sırada dəyişkənliyin baş verməsi formanın tanınmasını və bilinməsini əngəlləyir. Formanın daxili elementləri deyərək onu əmələ gətirən vahidlərin və onların sırasının rolu nəzərdə tutulur. Buraya qədər

deyilənlər tək morfemli formaların daxili elementləri ilə bağlı idi. Çox morfemli formalarda da onları əmələ gətirən daxili elementlər və onların sırası son dərəcə böyük önəm daşıyır: məsələn, **dəmir-çi-lik**, **ağac-dəl-ən-lər-in** və s.

Məna – gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda var olan abstrakt təsəvvürdür (GE₁). Bu təsəvvür gerçəklik vahidinin ümumi mənzərəsini yaratmalıdır. Məsələn, **kitab** adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda var olan abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan informasiya ən azı bu qədər olmalıdır: “üzərində yazılar olan səhifələrin birləşməsi”. Burada lazımsız detallar, əlavə informasiya olmur. Ümumi mənzərənin yaradılması baxımından kitabın aid olduğu elm sahəsi, cildinin qalın ya nazik olması, rəngi, təzəliyi, köhnəliyi, nəşrinin nəfisliyi, primitivliyi, bahalıqı, ucuzluğu heç bir əhəmiyyət daşımır. Səməvi dinlərin əsas atributu olan Tövrat, İncil və Quran da ilk növbədə ümumi kitab anlayışı içərisinə daxildir.

Bununla belə, gerçəklik vahidi ilə bağlı abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan informasiya (GE₁) həmin gerçəklik vahidini digər bənzər gerçəklik vahidlərindən fərqləndirə biləcək qədər tutumlu və ya geniş olmalıdır. Yuxarıda kitab adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı verilən informasiya (üzərində yazılar olan səhifələrin birləşməsi), əslində, kitabın qəzet, jurnal, toplu və s. kimi bənzər gerçəklik vahidlərindən fərqləndirilməsi üçün kifayət deyil. Bu fərqi yarada bilmək üçün kitab adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya ən azı bu şəkildə verilməlidir: “üzərində bir müəllifin yazdığı yazılar olan səhifələrin birləşməsindən ibarət gerçəklik vahidi”. Təbii ki, kitabın qəzet, jurnal, toplu və s. kimi bənzər gerçəklik vahidlərindən fərqləndirilməsi üçün buraya onun daha fərqli cəhətləri də qeyd edilə bilər.

Xüsusi qayda və prinsip mahiyyəti daşıyan elə dil struktur vahidləri var ki, onların müəyyən anlayış və ya məna ifadə etməsi, yəni GE₁-ə malik olması heç bir şübhə doğurmur. Amma belə bir yanlış təəssürat yaranır ki, onların forması (GE₂), yəni sırf özlərinə məxsus olan tələffüz və ya yazılış şəkli mövcud deyil. Məsələn, türk dillərində müşahidə edilən ahəng qanunu məhz bu qəbildən olan dil struktur vahidlərindən biridir. İlk baxışdan elə görünür ki, ahəng qanunu sırf özünə məxsus olan tələffüz və ya yazılış şəklinə malik deyil. Amma bunu nəzərə almaq lazımdır ki, türk dillərindəki şəkilçilərin tək variantlı deyil, 2, 4 variantlı və hətta 7, 13 variantlı olması, məhz ahəng qanununun tələbidir. Müasir türk dilində feilin icbar növünün çoxvariantlı -dır, -dir, -dur, -dür, -tır, -tir, -tur, -tür, -ır, -ir, -ur, -ür, -t şəkilçiləri ilə, geniş zamanının -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, -r şəkilçiləri ilə düzəlməsi məhz ahəng qanununun tələbidir. Şəkilçilərdəki bu çoxvariantlılıq ahəng qanununun formal əlaməti kimi qəbul edilməlidir.

Mövzu 7. Gerçəklik – vahidi – elementi – söz əlaqəsi.

İnsan olduğu gündən öldüyü günə qədər gerçək aləmi və onun elementlərini dərk etməyə çalışır. İnsanın gerçəkliyi bir anda və tam olaraq dərk etməsi mümkün deyil. Gerçək aləm və ya gerçəklik onun vahidləri ilə təmas yolu ilə dərk olunur.

İnsanın gerçəklik vahidini də tam olaraq, yəni bütün xüsusiyyətləri və detalları ilə dərk etməsi mümkün deyil. İnsan gerçəklik vahidinin öz ehtiyacına uyğun olan xüsusiyyətini müəyyənləşdirir, onunla bağlı abstrakt təsəvvür yaradır (yəni gerçəklik elementini müəyyənləşdirir). Məhz bu təsəvvürü (GE₁-i) müvafiq intellekt obrazı ilə birləşdirərək natamam kod şəklində GE₁+İO₁=K_{NT} əsas yaddaşına qeyd edir, yəni həmin gerçəklik vahidini dərk edir.

Dərk edilmiş gerçəklik vahidi ilə bağlı ünsiyyət ehtiyacı yarananda həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı dərk edilmiş təsəvvürə ekvivalent olan söz və ya digər DSV (GE₂) yaradılır. Gerçəklik vahidinə ekvivalent olan söz və ya digər DSV yarananda natamam intellekt koduna gerçəklik vahidinin adı (GE₂) və bu adın yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazı (İO₂) əlavə olunur. Beləliklə də, yaddaşda artıq var olan 2 elementli natamam intellekt kodu 4 elementli tam koda çevrilir: GE₁+İO₁+GE₂+İO₂ = K_T.

Dildə var olan hər söz dərk edilmiş gerçəklik vahidinin dil sistemindəki işarəsidir.

Mövzu 8. Kök morfemin linqvo-psixoloji mahiyyəti.

Kök morfemin və ya sözün yaranmasının başlıca şərtləri: gerçəklik vahidinin dərk edilmiş olması

və onunla bağlı informasiya vermək ehtiyacının yaranması. Bu iki şərt ödəndikdə gerçəklik vahidinə ad verilir və ya söz yaranır.

Bu şərtlərdən hər hansı biri ödənilməzsə, o halda söz yarana bilməz. 1) Həqiqətən də, əgər gerçəklik vahidi dərk edilməmişdirsə, ona ad verilə bilməz, yəni onunla bağlı söz yarana bilməz. Çünki dərk edilməmiş gerçəklik vahidi bizim üçün mövcud olmayan və ya mövcudluğu haqqında heç bir məlumatımızın olmadığı bir əşya, varlıq, hadisə deməkdir. Olmayan bir şeyə isə ad vermək mümkün deyil. 2) Nitq ehtiyacı olmadan, yəni haqqında informasiya vermək ehtiyacı yaranmadan əşya, varlıq və ya hadisəyə ad verilmir. Nitq ehtiyacı olmadan kimsə öz şəxsi təşəbbüsü ilə hər hansı əşya, varlıq və ya hadisəyə bir ad verə bilər. Amma həmin ad heç bir ehtiyac olmadan yarandığı kimi, heç bir iz qoymadan da yox olmağa məhkumdur. Çünki yalnız ünsiyyət ehtiyacı duyulan sözlər və digər vahidlər dildə qala bilər. Bir zamanlar ünsiyyət ehtiyacından yaranan sözlər belə, ünsiyyət ehtiyacı yox olanda arxaikləşərək dili tərk edir.

Adın verilməsi və ya sözün yaranması istənilən dərk etmə prosesinin ikinci aktı kimi cərəyan edən sinktual (yəni, düşünərək) dərk etmə aktının birinci fazasında baş verir.

LPV baxımından kök sözlərin, yaxud da leksik səviyyəli söz tiplərinin yaranması və ya gerçəklik vahidinə ad verilməsi Sinktual (düşünərək) dərk etmə yolu ilə baş verir.

Birinci faza – sözün yaranması.

Bu fazada gerçəklik vahidinin hər hansı bir xüsusiyyəti əsasında ona ad verilir, bəzi hallarda isə verilən ad onun mahiyyətinə uyğun olmur və tamamilə təsadüfi mahiyyət daşıyır.

İkinci faza – adın və ya sözün yadda saxlanması.

Bu fazada gerçəklik vahidinə verilmiş ad ikinci sıra gerçəklik elementi (G_2) kimi qəbul edilir və onun yadda qalmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazı (O_2) yaranır. İkinci sıra gerçəklik elementi və intellekt obrazı həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda var olan iki elementli intellekt kodu ilə (yəni natamam kodla) birləşir və həmin kod dörd elementli intellekt koduna və ya tam intellekt koduna çevrilir $G_1+O_1+G_2+O_2=K_4$. Həmin bu kod əsas yaddaşa qeyd olunur.

Üçüncü faza – xatırlama.

Bu fazada məqsədyönlü şəkildə və ya təsadüfi olaraq kənardan gələn bir stimül nəticəsində gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda saxlanan informasiya əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gəlir. Bu proses həmin koddakı intellekt obrazının aktivləşməsi nəticəsində baş verir.

Dördüncü faza – praktik istifadə.

Bu fazada operativ yaddaş gəlmiş informasiyadan əməli şəkildə və əməli fəaliyyəti istiqamətləndirən nitq şəklində istifadə olunur. LPV baxımından adı olmayan və ya bilinməyən gerçəklik vahidinin dərk olunması nəticəsində insan beynində 2 elementli natamam intellekt kodu, adı da bilinən gerçəklik vahidinin dərk edilməsi nəticəsində isə 4 elementli tam intellekt kodu yaranmış olur.

Mövzu 9. Abstrakt təsəvvür və forma əlaqəsi.

Gerçəklik vahidlərinin dərk olunması prosesində yaranan ilkin abstrakt təsəvvürlər bəzən bütün insanlarda tamamilə eyni olur, bəzənsə müəyyən fərqlər üzə çıxır.

Gerçəklik vahidi ilə bağlı yaranan abstrakt təsəvvürlərin bütün insanlarda tamamilə eyni olması, insanların ortaq düşüncə tərzini kimi qəbul edilir və bu cür hallarla bağlı belə deyilir: “bəzi anlayışlar ümumbəşəridir”. Bu təsəvvürün dil sistemindəki qarşılığı olan səslər və ya hərflər zəncirinin eyni olması isə, onların beynəlmiləl söz, nostratik element və ya dil universalisi kimi qəbul və izah edilməsinə səbəb olur.

Gerçəklik vahidi ilə bağlı yaranan ilkin abstrakt təsəvvürlərin fərqli olması, insanların fərqli düşüncə tərzini kimi qəbul edilir və bu cür hallarla bağlı belə deyilir: “millətlərin sırf özlərinə məxsus olan psixoloji düşüncə tərzini mövcuddur”. Bu cür fərqlərin öyrənilməsi ilə etnopsixologiya və bu elm sahəsinin dilçiliklə kəşimə nöqtəsində yaranan etnolinqvistika adlı dilçilik sahəsi məşğul olur.

Gerçəklik vahidi ilə bağlı ilkin abstrakt təsəvvürün dil sistemindəki qarşılığı olan səslər və ya hərflər zəncirinin tamamilə fərqli olması isə, onların müxtəlif dillərə aid olan vahidlər kimi qəbul edilməsinə səbəb olur.

LPV baxımından sözün forması və mənası.

Sözün mənası gerçəklik vahidi ilə bağlı insan tərəfindən yaradılan və qəbul edilən ilkin abstrakt təsəvvür, yəni G_1 -dir, forması isə dil sistemində həmin təsəvvürün qarşılığı olan səslər və ya hərflər zənciridir, yəni G_2 -dir.

LPV baxımından sözün dərk olunması.

Söz və ya forma vizual və ya vokal dərk etmənin birinci fazasında dərk olunur. Söz və ya formanın dərk olunması onun birinci və ikinci sıra gerçəklik elementi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd edilməsi deməkdir.

Kompüter dilçiliyində kod G_1 , lal-karların nitqi əvəz edən əl-qol işarələri isə G_2 mahiyyəti daşıyır.

Mövzu 10. Şəkilçi morfemin linqvo-psixoloji mahiyyəti.

Məlum olduğu kimi şəkilçi morfemlərin üç növü var: leksik, leksik-qrammatik və qrammatik şəkilçi morfemlər. Leksik şəkilçi morfemlər haqqında ayrıca danışmağa ehtiyac yoxdur. Çünki linqvistik formasından, yəni əmələ gəldiyi üsulundan asılı olmayaraq bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər, yəni gerçəklik vahidlərinə verilən bütün adlar eyni dərk etmə üsulunun birinci fazasında eyni qaydalarla yaranır. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər linqvistik baxımdan fərqi quruluş və formaya malik olsalar da, gerçəklik vahidlərinə verilmiş adlardır və linqvo-psixoloji baxımdan onlar arasında heç bir prinsiplial fərq yoxdur. Yəni bir insanın adının Əli kimi sadə, başqa bir insanın adının isə Hacıbrahimxəlil kimi mürəkkəb sözlə ifadə edilməsi mahiyyətdə heç nəyi dəyişdirmir. İstənilən halda, bunlar həmin insanlara verilmiş adlardır. Eynilə bunlar kimi bəzi varlıqlara linqvistik baxımdan **ot** və ya **ağ** kimi linqvistik baxımdan quruluşca sadə, digər varlıqlara **dəmirçi** və ya **qocalıq** kimi düzəltmə, üçüncü tip varlıqlara isə **ağacdələ**n və ya **əlüzüyan** kimi quruluşca mürəkkəb adların verilmiş olması mahiyyətdə heç nəyi dəyişmir. Onların hamısı gerçəklik vahidlərinə verilmiş adlardır və linqvo-psixoloji baxımdan sinktual dərk etmənin birinci fazasında eyni qayda və üsullarla yaranır. İstər sadə, istər düzəltmə, istərsə də mürəkkəb quruluşlu sözlər tamamilə müstəqil formaya (G_2) və mənaya (G_1) malikdirlər.

Belə ki, düzəltmə söz müxtəlif kök və ya əsas şəkilçi artırılması yolu ilə düzəlir. Yeni yaranmış bu forma kök və ya əsasın aid olduğu gerçəklik vahidindən fərqli bir gerçəklik vahidini ifadə edir. Yəni **dəmir** və ya **kömür** sözü bir metal, yaxud da daş parçasını ifadə etdiyi halda, **dəmirçi** və **kömürçü** sözü bir işlə məşğul olan insan mənasını ifadə edir. Başqa sözlə desək, leksik şəkilçi tamamilə yeni formaya (G_2) və ona ekvivalent olan yeni mənaya (G_1) malik söz yaradır, yəni tamamilə fərqli bir gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edir. Yeni söz forması ilə ifadə edilən gerçəklik vahidinə aid abstrakt təsəvvür (G_1) də, onun adı (G_2) da 4 elementli intellekt kodu daxilində əsas yaddaşa daimi olaraq mühafizə edilir. Yəni, leksik şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər nitqin daimi ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir və leksik şəkilçi yeni yaranmış söz formasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Elə bu səbəbdən də düzəltmə sözlər formanın kökü olmasa da, əsası hesab edilir.

Qrammatik şəkilçilər də quruluş etibarını ilə düzəltmə sözlərə bənzər olan forma yaradır, yəni müxtəlif kök və ya əsas şəkilçi artırılması yolu ilə düzəlir. Amma yeni yaranmış forma kök və ya əsasın ifadə etdiyi gerçəklik vahidindən fərqli bir gerçəklik vahidini ifadə etmir və ya yeni bir gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış etmir.

Qrammatik şəkilçilər bir gerçəklik vahidi ilə başqa bir gerçəklik vahidi arasındakı eyni tipli əlaqə və münasibətləri ifadə edir. Məsələn, **dağa qalxmaq** birləşməsində **-a²** şəkilçisi obyekt və hərəkət (vəziyyət) arasındakı əlaqəni (hərəkətin istiqamətini) ifadə edir. Eyni şəkilçi digər söz köklərinə artırılanda da bu mənə çaları, demək olar ki, dəyişmir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik şəkilçi heç bir zaman yeni yaranmış söz formasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilə bilmir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, qrammatik şəkilçilər abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan mənaya (G_1) və şəkilçi tipində formaya (G_2) malik olur.

Leksik-qrammatik şəkilçilər, adında göründüyü kimi istər forma, istərsə də mənə baxımından həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərə məxsus bir sıra cəhətləri üzvi şəkildə özündə birləşdirir.

Leksik-qrammatik şəkilçilər vasitəsilə düzələn formalar leksik şəkilçilər vasitəsilə düzələn

formalardan fərqli olaraq nitqin daimi ehtiyaclarını deyil, qrammatik formalar kimi müvəqqəti və ya okkazonal nitq ehtiyacını ödəməyə xidmət edir. Yəni kök+şəkilçi modeli yaddaşda hazır şəkildə mühafizə edilmir və hər dəfə ehtiyac yarananda mövcud qaydalara uyğun şəkildə yenidən yaradılır, məsələn, *yaz, yazıl, yazdır, yazan, yazdığım, yazdırılmış, yazdırılaraq, yaza-yaza* və s. Bu cəhəti ilə leksik-qrammatik şəkilçilərlə düzələn formalar qrammatik şəkilçilərlə düzələn formalara daha yaxındır.

Buna baxmayaraq qısa müddət ərzində olsa belə, leksik-qrammatik şəkilçilər də leksik şəkilçilər kimi yeni yaranmış söz formasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə bu formalar kök və ya əsasın ifadə etdiyi gerçəklik vahidindən fərqli bir gerçəklik vahidini ifadə edir və ya yeni bir gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edir. Bu cəhətləri ilə leksik-qrammatik şəkilçilərlə düzələn formalar leksik şəkilçilərlə düzələn formalara daha yaxındır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, nə leksik-qrammatik şəkilçilərlə düzələn formalar (G_2), nə də onların ifadə etdiyi məna (G_1) əsas yaddaşda daimi olaraq qalmır. Belə formalar müvəqqəti və ya okkazonal nitq ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edir. Bu səbəbdən də həmin formaların aid olduğu gerçəklik vahidi ilə bağlı yaranmış tam intellekt kodu ($G_1+O_1+G_2+O_2=K_1$) əsas yaddaşda daimi mühafizə edilmir. Nitq ehtiyacı ödənildikdən sonra həmin formalar da onların intellekt kodu da əsas yaddaşı tərk edir.

Bəzi istisna hallarda istər qrammatik, istərsə də leksik-qrammatik şəkilçilərlə düzələn ayrı-ayrı formalar tamamilə leksikləşə bilər. Bu zaman həmin formaları əmələ gətirən leksik qrammatik şəkilçilər yeni yaranmış söz formasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda kök və ya əsasın ifadə etdiyi gerçəklik vahidindən fərqli bir gerçəklik vahidini ifadə edir, yəni yeni bir gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edir.

Mövzu 11. Söz birləşməsi və cümlə, söyləmə və nitq əlaqəsi.

Söz birləşməsi məna və formaca bir-birinə bağlanmış sözlərdir. Söz birləşməsi və cümlələrin yaranmasında iştirak edən sintaktik əlaqələr.

Tabesizlik əlaqəsi: zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə. Tabesizlik bağlayıcıları: birləşdirmə: *və*; qarşılaşdırma: *amma, ancaq, lakin*; iştirak: *həm, həm də (ki), hətta, -da, -də*; inkar: *nə, nə də (ki)*; bölüşdürmə: *ya, ya da (ki), gah, gah da*; bağlayıcısız: sadalama intonasiyası.

Tabelilik əlaqəsi: yanaşma, uzlaşma, idarə.

Söz birləşmələrinin növləri: ismi, feili, zərf, qoşmal.

Sadə cümlə: müxtəsər, təktərkibli, cüttərkibli, geniş. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə: mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflilik budaq cümləli.

Söyləmə və nitq əlaqəsi. Nitqin qurulmasında söyləmənin rolu. Nitqin klassik linqvistik növləri: vasitəli-vasitəsiz. Natiqlik sənəti və nitq mədəniyyəti.

Mövzu 12. Söyləmin linqvo-psixoloji mahiyyəti.

Nitqin linqvo-psixoloji növləri: kommunikativ, intellektual, kombinal.

Kommunikativ nitq istənilən dərkətmə üsulunun dördüncü fazasında ayrı-ayrı sözləmlər şəklində yaranır. 1-ci pillə: söyləmin məzmununu təşkil edən fikrin birinci intellekt obrazları şəklində sıralanması; 2-ci pillə: birinci intellekt obrazlarının ikinci intellekt obrazlarına və onların da sözlərə transformasiyası; 3-cü pillə: sözlər arasından qrammatik boşluqların doldurulması; 4-cü pillə: vurğu və intonasiyanın müəyyənləşdirilməsi, söyləmin yazılması və ya səsləndirilməsi.

İntellektual nitq sinktual dərkətmənin birinci fazasında və eynilə kommunikativ nitqin yaranma pillələrinə uyğun şəkildə yaranır.

Kombinal nitq kommunikativ və intellektual nitq növlərinin birləşməsi deməkdir.

Yaranma növündən asılı olmayaraq istənilən nitq növü kommunikativ nitq kimi qəbul və dərk edilir. Kommunikativ nitq vizual və vokal dərkətmə üsulunun birinci fazasında dörd ardıcıl pillə ilə mənimsənilib dərk edilir. 1-ci pillə: söyləmi əmələ gətirən dil vahidlərinin qəbulu, ümumi vurğu və intonasiyanın müəyyən edilməsi; 2-ci pillə: sözlərin və sözlər arasındakı qrammatik formaların

müəyyənləşdirilməsi; 3-cü pillə: sözlərin ikinci intellekt obrazlarına və onların da birinci intellekt obrazlarına transformasiyası və sıralanması; 4-cü pillə: sıralanmış intellekt obrazlarının baş beyindəki intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılması və məzmunun mənimsənilməsi.

Mövzu 13. Dilin sistem mahiyyəti.

Nitqin qurulması prosesi aktiv dil sistemi sayəsində reallaşır. İstənilən nitq növü beyin aktivliyinin son məhsuludur. Kommunikativ və kombinal nitq söyləmi istənilən dərkətmə üsulunun dördüncü fazasında, intellektual nitq söyləmi isə sinktual dərkətmənin birinci fazasında total modullaşma yolu ilə yaranır. Yaranma üsulundan və formasından asılı olmayaraq bütün nitq növləri kommunikativ nitq kimi mənimsənilir. Nitqin mənimsənilməsi prosesi vizual və vokal dərkətmənin birinci fazasında dil struktur vahidlərinin gerçəklik elementinə çevrilməsi və ya transformasiyası yolu ilə baş verir. Nitqin əsas funksiyaları bunlardır: informasiya mübadiləsi, təhrikətmə, sakitləşdirmə.

Dilin aktiv sistem mahiyyəti: istənilən dil fonetik və leksik vahidlər, qrammatik qayda və normalar silsiləsindən ibarətdir. Tərkibi bu qədər çoxözlü və mürəkkəb olduğuna görə ona sistem deyilir. Bu sistemin ən vacib elementi beyin aktivliyidir. Belə ki, fonetik, leksik, qrammatik qayda və normalar silsiləsi beyin aktivliyi ilə birləşmədikcə ağ kağız üstündəki əyri xətlərdən və efir boşluqlarındakı mənasız maqnit və səs dalğalarından başqa bir şey deyil. Dil beyin aktivliyi ilə birləşdikdə aktiv sistemə çevrilir.

Mövzu 14. Dillərarası əlaqə.

Dil və cəmiyyət. Siniflərin, qrupların və fərdlərin dilinin tədqiqi zəruriyyəti.

Dialekt - milli dil - ədəbi dil əlaqəsi. Bu səviyyələrin ardıcıl pillə mahiyyəti. Milli dil anlayışı. Millət və dil məsələsi. Dialekt elementlərinin milli dil daxilində yeri və rolu. Ədəbi dil və dövlət dili anlayışı. Dövlət dilinin bazasını formalaşdıran milli dillər. Dövlət dili ola bilməyən ədəbi dil və ya milli dil.

Qohum dillər, region dilləri arasındakı əlaqələr. Dillərarası universal əlaqələr.

Yaxın təmasa malik və təması olmayan qohum dillər arasındakı, eləcə də, yaxın təmasa malik fərqli sistemlərə aid dillər arasındakı əlaqə.

Qloballaşma: səbəbi, mahiyyəti, növləri, nəticələri. Dillərin təbii şəkildə və məqsədyönlü şəkildə qloballaşması. Dillərin qloballaşmasının müsbət və mənfi cəhətləri. Regional qlobal dil anlayışı. Tam qlobal dil anlayışı. Müasir zamanda regional qlobal dil və tam qlobal dil statusu qazanma ehtimalı və potensialı olan dillər. Qloballaşmanın azsaylı xalqların dilinə və qloballaşma potensialı olmayan milli dillərə təsiri. Azərbaycan multikulturalizmi və respublikada aparılan dil siyasəti qloballaşmanın mənfi təsirini azaldan başlıca faktor kimi.

Unitar dil mühitində və müxtəlif milli dillər mühitində var olan dövlətin dil siyasəti. Multikultural mühitin varlığını qəbul edən dövlətin dil siyasəti.

Mövzu 15. Dillərin müqayisəsi və tipologiyası.

Dillərin müqayisəsi üsulları: müqayisə qarşılaşdırma və tutuşdurma. Müqayisənin şərtləri və meyarları. Tarixi müqayisəli dilçilik. Kök və ya protodillərin bərpası üsulları. Müasir dillərdən qədim dillərə doğru aparılan analitik tədqiqatlar – ehtimallar və nəzəriyyələr. Qədim dillərdən müasir dillərə doğru aparılan təsviri və ya praktik tədqiqatlar.

Dillərin tipologiyası – tipoloji dilçilik. Qarşılaşdırma və ya tutuşdurma üsulları. Bir dilin və bir neçə dilin tipoloji tədqiqi. Tipoloji tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dillərarası universal əlaqələr. Dil universaliləri – linqvistik universiologiya (Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969.).

Dillərin öyrənilməsinin təsviri, sosioloji və məntiqi metodu. Praktik olaraq dillərin öyrənilməsi prosesində təsviri dilçiliyin yeri və rolu. Təsviri dilçiliyin elmi metod hesab edilməməsinin səbəbi. Dilin sosial mahiyyəti, dil sosial təsir və analiz vasitəsi kimi. Dilin strukturunun düşüncə tərzindən asılılığı və dilin strukturunun düşüncə tərzinə təsiri. Dilin mənimsənilməsi, əslində, məntiqi mənimsənmənin dil sistemindəki əksidir.

Dillərin öyrənilməsinin riyazi metodu – riyazi dilçilik. Kompüter dilçiliyi. Tərcümə proqramları. Tezliklər lüğəti. Dil faktlarının statistikası: fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələr üzrə. Dillərin cihazlarla öyrənilməsi – eksperimental linqvistika. Eksperimental fonetika: fonem, söz vurğusu, məntiqi vurğu. Müxtəlif dillərə və dialektlərə aid variativliyin müəyyən olunması. Elmi variativlik və nitq aparatının fiziologiyasından qaynaqlanan variativlik. Eksperimental psixolinqvistik tədqiqatlar. Dil vahidlərinin beyin yarımkürələrində mühafizəsi ilə bağlı fikirlər. Sağ-sol yarımkürələr, modul və reseptorlar. Bir, iki və çox dil daşıyıcısı olan şəxslər üzərində aparılan eksperimentlərin nəticələrinə fərqli münasibətlər. 2, 4, 6 və daha çox sayda elementə malik olan intellekt kodları və bu kodların parçalanmaz olması ilə bağlı mülahizələr. İntellekt kodlarının parlaq elementləri və onlar ətrafında var olan fonlar. Söyləm tiplərində variativliyin elmi səbəbləri və fizioloji, akustik variativlik.

Dil korpuslarının yaradılması. Dilin elektron bazası və onun perspektivləri. Radio elektron və video elektron sinxron tərcüməçi qurğularla bağlı ilkin uğurlar.

Dilçilik coğrafiyası metodu – areal dilçilik.

Eyni regionda və sıx təmasda olan qohum dillər arasındakı əlaqələr, bu əlaqənin gələcək perspektivləri. Eyni regionda sıx təmasda olan fərqli dillər arasındakı əlaqələr və bu əlaqənin gələcək perspektivləri. Dillərarası əlaqələrin səviyyələr və dövrlər üzrə analizi. Dillərarası təsirin progressiv və regressiv yönü.

“5704.01 – Dil nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə doktorantura və dissertanturaya qəbul imtahanının sualları

Dilin yaranması ilə bağlı klassik və müasir nəzəriyyələr üzrə suallar

Dilin yaranması ilə bağlı ilahi və səs təqlidi nəzəriyyəsi
Dilin yaranması ilə bağlı nidalar və jestlər nəzəriyyəsi
Dilin yaranması ilə bağlı ictimai razılaşma nəzəriyyəsi
Dilin yaranması ilə bağlı əmək hıçqırtıları və günəş nəzəriyyəsi
Psixolinqvistik bihevizizm
Psixolinqvistik neobihevizizm
Konneksionist psixolinqvistika
Koqnitiv psixolinqvistika
Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi
Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi

Dilin tədqiqi metodları və dilçiliyin sahələri üzrə suallar

Dillərin tədqiqinin təsviri metodu - təsviri dilçilik
Dillərin tədqiqinin sosioloji metodu - sosioloji dilçilik
Dillərin tədqiqinin məntiqi metodu - fəlsəfi və məntiqi dilçilik
Dillərin tədqiqinin riyazi metodu - riyazi dilçilik
Dillərin cihazlarla tədqiqi - eksperimental linqvistika
Dilçilik coğrafiyası metodu - areal dilçilik
Dillərin tədqiqinin psixoloji metodu - psixoloji dilçilik
Dillərin tədqiqinin tutuşdurma metodu - tipoloji dilçilik
Dillərin tədqiqinin müqayisəli metodu - müqayisəli dilçilik
Dillərin tədqiqinin nəzəri üsulları – nəzəri dilçilik

Dilin psixoloji məsələləri üzrə suallar

LPV baxımından dərketmə - iki elementli intellekt kodu
LPV baxımından sözün yaranması - dörd elementli intellekt kodu
LPV baxımından kommunikativ və intellektual nitqin yaranması
LPV baxımından kommunikativ, intellektual və kombinal nitqin mənimsənilməsi mexanizmi
Dil işarələr sistemi kimi.
Dilin təfəkkür prosesindəki rolu və yeri
Dil təfəkkür prosesinin son məhsulu kimi
Dilin linqvistik mahiyyəti və işarəvi təbiəti
Dilin psixoloji mahiyyəti, dil psixoloji təsir və analiz vasitəsi kimi
Dilin ünsiyyət, tənzimləyici və təhrikedici funksiyaları məsələsi

Dilçiliyin ümumi məsələləri üzrə suallar

Dil və təfəkkür
Dil və cəmiyyət
Dialekt, milli dil, ədəbi dil
Linqvistik universiologiya
Dilin səviyyələri və səviyyələriarası əlaqələr
Fonem anlayışı – Azərbaycan dilini fonemlər səviyyəsi
Morfem anlayışı – Azərbaycan dilində morfem tipləri
Leksem anlayışı – Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı
Sintaqm anlayışı – Azərbaycan dilində söz birləşmələri və cümlə tipləri
Mürəkkəb sintaktik bütövlər və mətn dilçiliyi

Dilin sosial problemləri üzrə suallar

Qloballaşmanın milli dillərə təsiri

Multikultural mühitin varlığını qəbul edən dövlətin dil siyasəti

Unitar və müxtəlif milli dillər mühitində var olan dövlətin dil siyasəti

Yaxın təmasa malik qohum və qohum olmayan dillər arasındakı əlaqə

Sınıfların, qrupların və fərdlərin dilinin tədqiqi zəruriyyəti

Qohum dillər arasındakı əlaqələr

Region dilləri arasındakı əlaqələr

Tam qlobal və regional qlobal dil statusu qazanma potensialı olan dillər

Sosial status və dil arasında mütənəsblik zəruriyyəti

Dilin sosial mahiyyəti, dil sosial təsir və analiz vasitəsi kimi

Məşhur dilçilərlə bağlı suallar

F.Bopp	Mahmud Kaşğari
V.Humboldt	Mirzə Kazımbəy
A.Şleyxer	Əbdüləzəl Dəmirçizadə
H.Şteyntal	Səlim Cəfərov
H.Şuxardt	Muxtar Hüseynzadə
K.Fossler	Əlövsət Abdullayev
F.de Sössür	Fərhad Zeynalov
L.Yelmslev	Məmmədağa Şirəliyev
Ç.Osqud	Ağamusa Axundov
N.Xomski	Samət Əlizadə
Boduen de Kurtene	Tofiq Hacıyev
A.A.Leontyev	Afad Qurbanov
E.F.Tarasov	Qəzənfər Kazımov
F.F.Fortunatov	Kamal Abdullayev
V.V.Radlov	Əbülfəz Rəcəbli

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, «Maarif», 1979.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
3. Mayıl V.Əsgərov. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
4. Mayıl V.Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.
5. Амирова Т.А., Олховников Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики, Москва, 1975.
6. Алпатов В.М. История лингвистических учений. М., 1998.
7. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976.
8. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
9. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977.
10. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л., 1984.
11. Блумфильд Л. Язык. М., 1968.
12. Бурлак С.А., С.А. Старостин. Сравнительно-историческое языкознание. М., 2005.
13. Выготский Л.С. Психология. Москва, “Апрель Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС”, 2000. 1008 с.
14. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию М., 2000.
15. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.
16. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. М., 1980
17. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
18. Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М., 1983.
19. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М., 1980.
20. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М., 1963.
21. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.
22. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, «Наука», 1965.
23. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977.
24. Маслов Ю.С. Общее языкознание. М., 1975.
25. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974.
26. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М. 1969.
27. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. М., 1980.
28. Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011.
29. Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике. М., 2000.
30. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. **Elektron dərslük. İnternet adresi:** [homepages.tversu.ru/~ ips/LingFak1.htm](http://homepages.tversu.ru/~ips/LingFak1.htm) və ya homepages.tversu.ru. [Введение в языкознание](#)
31. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987.
32. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965.
33. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1983.
34. Филиппов К.А. Лингвистика текста. СПб., 2010.
35. Хомский Н. Язык и мышление. М., 1972.
36. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. М., 1976.
37. Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969.
38. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. М., 1981.